

8. Ковалюк Р.Т. Національні інтереси України в новій геополітичній ситуації. [Електронний ресурс] / Р.Т. Ковалюк // Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/vmv/v/06/kovaluk.htm>
9. Шульга М. А. Російський дискурс геополітики / Шульга М. А. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 524 с. 8. Юрій М. Ф. Політологія: [Підручник] / Юрій М. Ф. – К. : Дакор, 2006. – 325 с.
10. Юрій М. Ф. Політологія: підручник / М. Ф. Юрій. - К. : Дакор, 2006. - 256 с.
11. Ліпкан В.А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : [монографія] / В.А. Ліпкан. – К. : Текст, 2006. – 600 с.
12. Кукса І.М. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку регіону / І.М. Кукса, Є.В. Гончаров, І.С. Чернякова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.
13. Воронянський О. В. «Національні інтереси» як категорія політичної науки / О. В. Воронянський // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - 2011. - № 10. - (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія). - Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Gileya/2011\\_53/Gileya53/P8\\_doc.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_53/Gileya53/P8_doc.pdf)
14. Воронянський О. Національна еліта сучасної України: проблема визначення / О. Воронянський // Українознавчий альманах. - 2012. - Вип. 8. - С. 205-207. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm\\_2012\\_8\\_66](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2012_8_66).
15. Закон України про основи національної безпеки України. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
16. Колодій А. Нація як суб'єкт політики / А. Колодій. - Львів : Кальва-рія, 1997.

УДК 323.1(477)«1919/20» : 311.213.6

## **ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НОРМОТВОРЧІ ЗАХОДИ ДИРЕКТОРІЇ Й УРЯДУ УНР ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ЖИТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ)**

**Лазарович М. В., д. політ. н., професор, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету, заслужений працівник освіти України;**

**Лазарович Н. А., викладач вищої категорії циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Тернопільського кооперативного торговельно-економічного коледжу (Україна)**

**Лазарович М. В., Лазарович Н.А. Інституційні та нормотворчі заходи Директорії й Уряду УНР щодо забезпечення права громадян на життя (на прикладі єврейської національної меншини).**

Досліджено основні нормативні документи влади УНР щодо забезпечення права громадян на життя. Проаналізовано ефективність запровадження таких інституцій, як надзвичайні військові суди, державна військова інспекція, жандармерія, спеціальні слідчі комісії з розслідування погромів. Виснувано, що через пануючу анархію вжиті заходи нерідко залишалися декларативними.

**Ключові слова:** інституції, нормативні акти, анархія, погроми, жертви.

**Лазарович М. В., Лазарович Н.А. Институциональные и нормотворческие мероприятия Директории и Правительства УНР по обеспечению права граждан на жизнь (на примере еврейского национального меньшинства).**

Исследованы основные нормативные документы властей УНР относительно обеспечения права граждан на жизнь. Проанализирована эффективность внедрения таких институтов, как чрезвычайные военные суды, государственная военная инспекция, жандармерия, специальные следственные комиссии по расследованию погромов. Сделан вывод о том, что вследствие господствующей анархии принятые меры нередко оставались декларативными.

**Ключевые слова:** институты, нормативные акты, анархия, погромы, жертвы.

**Lazarovych M., Lazarovych N. The institutional and normative measures of the Directory and Government UNR on maintenance of the right of citizens for a life (on an example of the Jewish national minority).**

Normative documents of authority UNR on maintenance of the right of citizens for a life are investigated. Activity of such institutes, as extreme military courts, military inspection, gendarmerie, courts of inquiry on investigation of pogroms is analysed. It is summed up, that through dominating anarchy taken measures quite often remained declarative.

**Key words:** institutes, statutory acts, anarchy, pogroms, victims.

Трагічна сторінка Української національної революції 1917–1921 рр. – численні збройні протистояння, характерні особливими драматизмом та жорстокістю. Насамперед їх спричинила агресія російських більшовиків,

котрі розбурхали в Україні анархію, зробили терор повсякденністю, знецінили людське життя, втягнули суспільство у вир братовбивства. Найчастіше від протиборства потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин. Особливо нещадними були єврейські погроми, здійснювані представниками різних влад і політичних сил, що діяли в Україні. Найбільша хвиля антиєврейських виступів припала на 1919 р., коли територія, на яку номінально поширювалась влада Директорії УНР, нею фактично не контролювалась.

Важливим завданням даного контексту є дослідження основних нормотворчих та інституційних заходів, здійснюваних провідниками другої УНР для забезпечення права на життя. Найвиразніше їх можна прослідкувати на прикладі єврейської меншини. Заторкнута проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті.

Серед сучасних досліджень обраної тематики слід відзначити праці таких науковців, як Р. Губань, Т. Гунчак, В. Лозовий, В. Сергійчук, В. Солдатенко та ін. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВО України, ЦДАГО України, опубліковані документи.

Ставлення української влади до єврейських погромів було абсолютно негативним. Вона намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами. По суті, в усіх офіційних документах революційної доби, що стосувалися даної проблеми, йшлося про необхідність активної протидії погромам. Ще 16 листопада 1918 р., тобто в перший день повстання проти гетьмана, чільний діяч Директорії С. Петлюра звернувся з відозвою до населення України, в якому, закликав не допускати «до погромів та вибухів проти євреїв» [19, с. 10]. Через місяць, 15 грудня, він видав наказ волосним, повітовим та губернським управам Правобережної України щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів. Про вироки судів стосовно інцидентів мало бути оповіщено населення [17, с. 98]. Таким чином влада демонструвала своє ставлення до беззаконня.

10 січня 1919 р., як тільки стало відомо про те, що в деяких місцях Правобережжя окремими групами козаків учинено насилля над євреями, голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський негайно зустрілися з делегацією соціалістичних партій, у т. ч. єврейських, та міського самоуправління Бердичева. Очільники держави запевнили представників єврейства, що вживуть найрішучіших заходів для покарання винних, незалежно від займаних посад. Було також заявлено про підготовку офіційного повідомлення з різким засудженням погромів та організацію відповідної комісії, куди ввійдуть представники уряду, громадськості, політичних партій [3, арк. 2]. Загалом зустріч мала доволі емоційний характер.

Наступного дня Директорія опублікувала Звернення до народу. Згідно з документом, антиєврейські дії були викликані агентами-провокаторами, які «мали на меті скомпрометувати Армію України, викликати ненависть місцевого населення до козаків і створити в країні безладдя та анархію...» Очільники УНР також погрозували «найсуворішим покаранням» усім, «хто насмілиться якими б то не було засобами безчестити Армію», та закликали «все єврейське населення боротися проти деяких представників їх віри, схильність яких до анархії та комунізму проявляється у ворожих до українського народу та його Уряду діях» [21, с. 70–71]. Для того, щоб Звернення стало «відомим усім козакам» [18, с. 353], його, згідно наказу Головного отамана військ УНР Петлюри, 14 січня телеграфно розіслали командирам військових підрозділів.

Законом від 26 січня уряд УНР запровадив надзвичайні військові суди, які «мали право за розбій, підпал, грабїж, умисне вбивство, агітацію проти УНР, збройний напад на військову сторожу і прочі великі злочини – накладати кару на смерть» [17, с. 63]. Зрозуміло, що погроми ставали одними з перших об'єктів розгляду новоствореної інституції.

Переконуючи суспільство не псувати будівництво незалежної держави «дикунською жадобою крові, чужого майна, сліз своїх сусідів», Директорія УНР у своєму лютьневому зверненні до населення відзначала: «Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи із жидів, які стоять на ґрунті большевицькому, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати». Бачила вона і вихід зі складної ситуації: «Не самосуд, а суд правий, розслідування винних; не погроми, а організована ідейна боротьба допоможуть нам у наших змаганнях до кращого вільного життя» [16, с. 250–251].

Тим часом обставини все частіше змушували владу реагувати на конкретні випадки безчинств. 9 квітня Директорія ратифікувала Постанову про створення спеціальної комісії щодо розслідування погромів 15–16 лютого у Проскурові та 17 лютого у Фельштині Проскурівського пов. [5, арк. 1]. За результатами її діяльності, ініціатора погромів – отамана І. Семосенка згодом було розстріляно.

Енергійно засуджувала погроми Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР на чолі з її головою Б. Мартосом. У зверненні до українського народу від 12 квітня вона заявила, що «використовуватиме всі засоби, які має у своєму розпорядженні, для боротьби з мерзотниками, особами, що безчестять націю в очах цивілізованих народів». У документі також було висловлено сподівання, що український народ «допоможе Урядові в його боротьбі з бандитизмом» [21, с. 72]. Про те, що Звернення не було черговою декларацією, засвідчили наступні дії.

Так, уже 14 квітня на внесення міністра єврейських справ про необхідність «паралізування погромної агітації» уряд, серед іншого, зобов'язав міністрів юстиції і військових справ негайно притягнути винних у погромній агітації до найсуворішої відповідальності та заснувати при Міністерстві внутрішніх справ штат організаторів-інформаторів [2, арк. 135–135 зв.]. Через три дні Б. Мартос листовно звернувся до міністра юстиції з вимогою активізувати розслідування погромних злочинів та притягнути винних до відповідальності [5, арк. 2]. Не минуло й тижня, як уряд, дізнавшись про можливу небезпеку єврейському населенню в Острозі, 24 квітня ухвалив постанову, якою просив Головного й наказного отаманів ужити найрішучіших заходів, щоб попередити ймовірне насильство [2, арк. 144–144 зв.]. Можна припустити, що попереджувальні заходи були вжиті, оскільки відомостей про погромні події в Острозі нема.

4 травня Рада Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про поширення в Рівному

антиєврейської агітації, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення в місті спокою. Військовій владі також було доручено попереджувати будь-які спроби антисемітських настроїв в армії. Подбав уряд, який певний час перебував у Рівному, але готувався до евакуації з міста, щоб після його виїзду там для охорони залишилися патрулі [2, арк. 149–150]. Останній факт, на перший погляд малозначний, рельєфно засвідчує убоління за долю єврейства.

Для зміцнення військової дисципліни в частинах та встановлення постійного зв'язку уряду з армією 13 травня було створено Державну військову інспекцію (ДВК), а її очільником призначено полковника В. Кедровського [8, с. 18; 14, с. 141]. На Інспекцію було покладено завдання не тільки збройно припинити погроми та віддавати під суд винних, а й боротися зі злом у самому його зародку, зокрема, шляхом поборювання антисемітської пропаганди [4, арк. 7]. Акцент робився як на примусові заходи, так і на культурно-освітню й політичну роботу з особовим складом [20, с. 57; 4, арк. 7]. Інспекторам було надано широкі можливості, аж до усунення з посад «ворожого та непевного елемента» [10, с. 524]. Права ДВК твердо обстоював Головний отаман Петлюра [20, с. 57]. Ефективність її діяльності засвідчували як сучасники, зокрема Міністерство єврейських справ [13, 288] та голова уряду Б. Мартос [4, арк. 7], так і пізніші дослідники [8, с. 18], котрі вважали, що вона призвела до зменшення погромів.

27 травня Директорія затвердила Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромів. Головним завданням Комісії, до складу якої входили й представники Міністерства єврейських справ, було виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Її повноваження були надзвичайно широкими, в т. ч. на порушення кримінальних справ проти підозрюваних урядовців усіх рангів та тимчасове усунення їх із займаних посад [10, с. 527–529]. Рішення Комісії оскарженню не підлягали.

Ще однією інституцією, покликаною забезпечити спокій мешканців сіл і містечок, стала місцева самооборона. Наказ про її організацію, ініційований Головним отаманом, 11 червня 1919 р. видала РНМ. Згідно з документом, кожне село чи містечко мало організувати охорону, завдання якої полягало в забезпеченні захисту населених пунктів і доріг від «темних елементів та злочинців». Сили самооборони мали право заарештовувати всіх підозрілих осіб та «нешадно розправлятися» зі затриманими на місці злочину [10, арк. 535–536]. Такі повноваження дозволяли ефективно боротися з різного роду авантюристами.

Доволі категоричною була Рада Міністрів під час обговорення 14 червня недавніх погромів у Кам'янці-Подільському й Проскуріві, а також триваючої антиєврейської агітації. Урядовці звернулися до Головного і наказного отаманів з вимогою вжити найрішучіших заходів до цілковитої ліквідації погромів та притягнути винних до відповідальності, а міністрам військових та внутрішніх справ наказали забезпечити умови для нормальної життєдіяльності населення, припинити самочинні арешти та звільнити невинних. Міністрам преси й інформації, шляхів та наказному отаманові доручено унеможливити у своїх відомствах розповсюдження протиеврейської агітації, а винних притягати до відповідальності [10, с. 539]. Уряд також мав звернутися до населення й армії з роз'ясненням їм шкоди, якої завдають українському народові і його державності погромницькі дії.

У подібному ключі відбувалося засідання РНМ і 16 червня. До попередніх вимог боротьби з погромами та антиєврейською агітацією додалися й домагання робити це планово та посилити покарання за них, прискорити організацію жандармерії. Урядовці також зажадали від міністра юстиції притягти до відповідальності редактора г. «Козак», де появилися статті, співчуваючі погромним настроям [2, арк. 178]. Ухвалені заходи підлягали негайному опублікуванню.

Заслуговує на увагу також телеграма Головного отамана С. Петлюри від 4 липня, в якій він доводив до відома голови уряду, головнокомандувача армії, міністрів військових та єврейських справ, що командування армії УНР енергійно бореться з погромами і переслідуваннями єврейського населення. Головний отаман зі зворушливістю згадав про тих євреїв, котрі прихильно ставилися до української незалежності і через це загинули від більшовиків, про турботу, з якою євреї, в т. ч. і діти, доглядали за хворими й пораненими українцями у шпиталях. З іншого боку, С. Петлюра з радістю відмічав випадки, коли українські вояки охороняли єврейські крамниці й склади, щоб захистити їх від пограбування; висловлював сподівання, що в майбутньому такі приклади примножаться для добра країни та її спокою [21, с. 76–77]. Зміст телеграми було викладено й у спеціальному Бюлетні [17, с. 116–117], щоб таким чином поширити антипогромну позицію до якнайбільшої кількості населення.

Спрямованим на піднесення військової дисципліни був і наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам від 2 серпня. З одного боку, він закликав пояснювати козакам шкідливість для національної боротьби таких мерзенних учинків, як пограбування й погроми. З іншого – вимагав найрішучіше боротися проти «провокуючого військового елемента» та нагадував, що у разі допущення грабунків чи погромів відповідатимуть не тільки командири, а й державні інспектори [12, с. 165–166]. Враховуючи позитивну оцінку діяльності Інспектури, її представники цей наказ виконували ретельно.

7 серпня Рада Міністрів розповсюдила Звернення до громадян-євреїв України, котрим закликала спільними силами «боротися з погромами, які є розрухою для Республіки та загрозою її існування». Окремо було наголошено на «активній допомозі» єврейського населення українцям у їх боротьбі за незалежність, спільності долі двох народів та запевнено, що уряд і надалі базуватиме свою політику на Законі про національно-персональну автономію [21, с. 78–80].

Тривожили уряд і провокації, що нагніталися навколо триваючих погромів в Україні. Тому 18 серпня він видав указ, яким звинуватив «спільного ворога єврейського та українського народів» у намаганні породити безлад та анархію, організації погромів, спробі дискредитації української влади завдяки фальшивій інформації, адресованій найвпливовішим представникам Європи, та заявив, що «бере на себе зобов'язання терміново покласти край подібним провокаціям». Для цього було ухвалено низку заходів. Зокрема, Головний отаман мав зробити всіх

командувачів військами відповідальними за недбайливе чи байдуже ставлення до погромів, а зловмисники мали бути засуджені до найсуворішого покарання. Усіх повстанців, які перебували на окупованій ворогом території, зобов'язали придушувати погроми на своєму шляху та суворо карти винних. Одночасно Міністерство преси та інформації повинне було розгорнути ефективну антипогромницьку пропаганду та інформувати пресу і суспільство про справжній стан речей, спростовуючи антиукраїнські наклепи. Для контролю за ситуацією передбачали створити Спеціальну урядову комісію з найширшими представництвом та повноваженнями [21, с. 81–83]. Згідно з задумом, вона мала негайно відправитися на фронт та в звільнені райони УНР.

Уже через тиждень, 26 серпня, на указ РНМ відгукнулася Головна команда військ УНР. У наказі, підписаному Головним отаманом С. Петлюрою і начальником штабу М. Юнаковим, насамперед було звернуто увагу на те, що провідні єврейські партії «рішуче стали на бік української самостійної державності». Армія, яка «несе всім націям України братерство, рівність і волю...», – йшлося в документі, – не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв! Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю...» Впливаючи на емоції вояків, військові очільники апелювали і до їхнього розуму, наголошуючи на тому, що «численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події», та що «тепер на міжнародному суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю». У завершальній частині наказу містилася вимога чинити спротив усім спробам організувати погроми, а всіх тих, хто підбурюватиме до них, «віддавати під суд як зрадників Вітчизни» [10, с. 564–565].

Наступного дня Головний отаман поширив Відозву до українського війська із закликом запобігати погромам. Хоча в ньому й превалювали емоційні аспекти, – наголос було зроблено на каральних санкціях. Стосовно першого, С. Петлюра вчергове акцентував увагу вояків на допомозі євреїв українським визвольним змаганням, їхній лояльності до УНР. Серед іншого, він згадував про єврейську поміч пораним воякам у шпиталях, відбудову євреями зруйнованого більшовиками мосту в Старокостянтинові, їх дари українській армії продуктами й одягом тощо. У той же час Головний отаман наголошував: «Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів. Більше карності і дисципліно-карності я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного...» [10, с. 568].

Нормативним актом, покликаним створити умови для «забезпечення спокою і ладу на терені УНР», стала тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії, ухваленої урядом 14 березня 1920 р. Завдання нової структури насамперед полягало в тому, щоб підтримувати громадський порядок, запобігати злочинним діям, викривати зловмисників, сприяти політиці влади, перевіряти легітимність перебування прибулих й підозрілих людей на визначеній території, контролювати відповідність змісту друкованої продукції інтересам держави тощо [10, с. 607]. Впливовість жандармерії засвідчував той факт, що її куратором був військовий міністр.

Надзвичайно змістовним був наказ командування Армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією від 7 липня 1920 р., який підписали Головний отаман С. Петлюра та військовий міністр В. Сальський. Він був викликаний інформацією про те, що в деяких місцевостях та військових частинах були спроби антисемітської пропаганди. Наголошуючи, що таким чином вороги України прагнуть звести нанівець усі зусилля народу створити власну державу, автори документа визначили основні цілі погромників. По-перше, вони сіяли розбрат серед населення, дискредитували українців в очах єврейського населення, штовхали його до ворогів української державності. Друга мета – скомпрометувати ідею української державності в очах інших держав, позбавити Україну міжнародної допомоги. По-третє, всякі погроми й насильства плямували українську армію, як головний чинник здобуття державної незалежності.

Виходячи зі сказаного, Головний отаман наказував: 1) усіх провокаторів погромів заарештовувати і віддавати до суду; 2) погромників, схоплених на місці злочину, негайно карати згідно законів військового часу; 3) начальників усіх ступенів притягати до суворой відповідальності за погромні вчинки підлеглих, нарівні зі справжніми винуватцями [10, с. 653–654].

Не збавляв С. Петлюра своїх зусиль у боротьбі зі злочинністю і надалі. Так, 20 вересня він звернувся до армії зі закликом підтримувати порядок та переслідувати мародерів [21, с. 64]. 11 жовтня видав наказ по армії про негайне передання Надзвичайному військовому судові всіх грабіжників. Командири, винні у приховуванні грабіжників, також мали бути віддані під суд [13, с. 290]. Навіть перебуваючи поза межами УНР, її очільник уболівав за українських євреїв, що опинилися під більшовицькою владою. У своєму Зверненні до населення України зі закликом не допускати єврейських погромів від 18 березня 1921 р. він, зокрема, наголошував: «...брати-селяне, і коли б серед вас завелась яка паршива вівця, що плямує усіх вас ганебними бандитськими звичками, мусите викинути її з ваших рядів негайно» [17, 125–128].

Отже, прослідкувавши політику влади другої УНР стосовно забезпечення права на життя, насамперед слід відмітити, що її здійснювали у надзвичайно важких умовах анархії та воєнних дій. Тому ті заходи Директорії, Уряду й Головного отамана військ УНР, яких вони вживали для допомоги населенню, зокрема єврейському, нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Разом із тим, значна кількість нормативних документів, виданих органами української влади, низка запроваджених ними інституцій, інші заходи були, як правило, своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знущань.

#### **Бібліографічний список:**

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України. – ф. 1092. – оп. 4. – спр. 6.
2. ЦДАВО України. – ф. 1092. – оп. 4. – спр. 13.
3. ЦДАВО України. – ф. 2060, оп. 1, спр. 18-а.

4. ЦДАВО України. – ф. 3890. – оп. 1. – спр. 10.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. – ф. 269. – оп. 1. – спр. 32.
6. ЦДАГО України. – ф. 269. – оп. 1. – спр. 262.
7. ЦДАГО України. – ф. 269. – оп. 1. – спр. 265.
8. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 48 с.
9. Директорія, Рада Народних Міністрів УНР, 1918–1920: Док. і матеріали: [У 2 т.]. Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів УНР, 1918–1920: Док. і матеріали: [У 2 т.]. Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.
11. «Заповіді українському козакові» Головного отамана С. Петлюри // Син України. – Варшава, 1920. – Ч. VI. – С. 8.
12. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто, 1952. – 270 с.
13. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Изд-во С. Эфрон, 1922. – 397 с.
14. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 109–148.
15. Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 р.» Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
16. Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
17. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – К., 2006. – 152 с.
18. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.
19. Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р. ... / В. Ф. Солдатенко // Гілея. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 4–18.
20. Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–Київ, 1928. – 86 с.
21. Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.